

Meta-Analysis of Environmental Responsibility, Religion and Ethics Studies in Iran

Mehdi Karimi*

Abstract

The responsible approach towards the environment and its moral dignity originates from religion and human worldview. Due to the increase in the environmental destruction in the present era, environment has become one of the most important concerns of human kind today. Based on this, the attention to the environmental ethics and responsibility has been increased. Using the meta-analysis method, this article shows that despite the large amount of research done in this field in Iran, these studies suffer from serious deficiencies. All the reviewed articles between 2018 and 2024 suffer from a kind of research method crisis, so that all of them are descriptive-analytic and compiled with a quantitative approach. As the review of published research shows, there is a kind of methodological, research and philosophical poverty in Iran in the field of environmental ethics and responsibility. This paper suggests that more academic attention is necessary in order to explain the importance of the environment for religions, a philosophical foundation should be established in the domain of value of environmental responsibility, religion and ethics, and appropriate education and legislation should be considered.

Keywords: Environmental Responsibility, Environmental Ethics, Religion, Meta-analysis, Iran.

* Assistant Professor, Asian Cultural Documentation Center, Institute for Humanities and Cultural Studies,
Tehran, M.karimi@ihcs.ac.ir

Date received: 07/05/2024, Date of acceptance: 19/05/2024

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی در ایران

مهدی کریمی*

چکیده

نگاه مسئولانه به محیط زیست و شأن اخلاقی آن از دین و جهان‌بینی انسان نشئت می‌گیرد. بر همین اساس و با سرعت یافتن روند تخریب محیط زیست در عصر حاضر، توجه به مقوله‌های مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی افزایش یافته است. این مقاله با استفاده از روش فراتحلیل نشان می‌دهد، به‌رغم حجم بالای پژوهش‌های صورت گرفته در این حوزه در ایران، این مطالعات از آسیب‌های جدی رنج می‌برند. تمامی مقالات منتشر شده در بازه زمانی ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲ با نوعی بحران روش پژوهش روبه‌رو هستند، به‌طوری‌که اغلب آن‌ها از نوع توصیفی - تحلیلی بوده و با رویکرد کمی تدوین شده‌اند. هم‌چنین، بررسی پژوهش‌های منتشر شده نشان می‌دهد که نوعی فقر روش‌شناسی، پژوهشی، و فلسفی در ایران در حوزه اخلاق، دین، و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی وجود دارد. این مقاله پیش‌نهاد می‌کند، تلاش علمی مضاعفی جهت تبیین اهمیت محیط زیست نزد ادیان و مذاهب صورت گیرد و بنیانی فلسفی برای اهمیت مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی پایه‌گذاری شود و آموزش و قانون‌گذاری متناسب مدنظر قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، دین، اخلاق زیست‌محیطی، فراتحلیل، ایران.

* استادیار، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،
M.karimi@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۳۰

۱. مقدمه

محیط زیست موهبتی الهی است که از یک طرف محل زیست انسان و از طرف دیگر منبع تأمین‌کننده نیازهای مهم انسانی از جمله هوا، خاک، غذا، و انرژی است. توجه به حفظ محیط زیست تا جایی پیش رفته است که اکنون سخن از حق بر محیط زیست سالم به میان می‌آید؛ زیرا تخریب محیط زیست تهدیدی جدی برای حیات انسان است. برخی از حقوق‌دانان پیش‌نهاد کرده‌اند برای برخورد با مسائلی که در نتیجه تخریب تدریجی محیط زیست به وجود می‌آید، حق جدیدی در چهارچوب حقوق بشر مبنی بر حق برخورداری از محیط زیست سالم پیش‌بینی شود (Cima 2022). حق بر محیط زیست سالم پیش‌نیازی برای تمامی دیگر حقوق بشر است؛ چراکه برای بهره‌مندی انسان‌ها از این حقوق فرض بر این است که آنان از حداقل سلامتی برخوردارند. تخریب محیط زیست هم‌چنین توسعه پایدار را به خطر می‌اندازد و ناپایدارکننده است. از این رو، احترام به حقوق بشر ارتباط مستقیم و تنگاتنگی با حمایت و حفاظت از محیط زیست دارد؛ چراکه انسان و تداوم حیات او و کیفیت زندگی او منوط به سلامتی و پایداری محیط زیست است (مولایی ۱۳۸۶: ۲۷۵).

به دلیل تأثیرات انسان در جهان طبیعت، برخی از پژوهش‌گران عصر حاضر را «آنتروپوسن» می‌نامند؛ زیرا معتقدند تأثیرات انسانی در کل سطح زمین غالب شده است (Rolston III: 2020) و مسائل و مشکلات زیست‌محیطی همه کشورهای جهان را تحت تأثیر قرار داده است. به بیان آتفیلد (Attfield 2018) انسان‌محوری دیگر مدلی پایدار از وجود انسان نیست. اگرچه یک رویکرد اخلاقی - ابزاری ممکن است مفید باشد، بشر باید ارزیابی اخلاقی خود را از محیط زیست تغییر دهد و به این درک عمیق برسد که ما در این سیاره تنها نیستیم، بلکه بخشی از یک اکوسیستم به هم پیوسته جهانی با موجودات زنده هستیم که به اکوسیستم‌های محلی خود وابسته‌ایم.

بررسی‌ها نشان می‌دهند، کشورهای جنوب غرب آسیا در زمره کشورهای با تنش‌های بسیار بالا در زمینه مشکلات زیست‌محیطی خواهند بود. در بخشی از گزارشی که چند روز قبل از کنفرانس اقلیمی گلاسکو در سال ۲۰۲۱ منتشر شد، به وضعیت اقلیمی ایران اشاره شده است. در این گزارش آمده است، خشک‌سالی‌های مکرر در ایران به جابه‌جایی جمعیت منجر خواهد شد. هم‌چنین، عنوان شده است که خشک‌سالی‌ها و موج گرمای شدید به گسترش بیابان‌زایی می‌انجامد و این روند، به موازات مدیریت ضعیف آب، باعث کاهش تولید مواد غذایی و افزایش هزینه‌های واردات می‌شود، چیزی که در نهایت خطر بی‌ثباتی، منازعات محلی، و

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۰۵

مهاجرت مردم را افزایش خواهد داد (کریمی ۱۴۰۰: ۳۵۳). همه این مسائل نشان می‌دهند که توجه به مسائل زیست‌محیطی دارای ضرورت و فوریت بالایی است و نادیده‌گرفتن این امر، نیازهای حیاتی انسان مانند دسترسی به غذا، هوای پاک، آب سالم و بهداشتی، خاک حاصل‌خیز، و انرژی کافی را تهدید می‌کند که می‌تواند درکنار سایر عوامل، منشأ منازعات در مقیاس‌های مختلف محلی تا جهانی باشد.

بر همین اساس، مسائل زیست‌محیطی به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های انسان امروزی تبدیل شده‌اند و بحث‌های متعددی از طرف اندیشمندان حوزه‌های مختلف در این زمینه و چرایی و چگونگی و روش‌های پرداختن به آن‌ها نیز شکل گرفته است. از آن‌جاکه بحران زیست‌محیطی بحران اخلاقی (فیلی و دیگران ۱۴۰۰؛ تمسکی و کلامی ۱۴۰۱) و مسئولیت‌پذیری (نیکخواه و دیگران ۱۳۹۹؛ ابراهیمی و رمضانی‌پور ۱۳۹۷) است، توجه به دو مقوله اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی به‌عنوان مؤلفه‌های دینی از طرف اندیشمندان ایران افزایش یافته است؛ اما بررسی عمیق‌تر این پژوهش‌ها ما را به نتایج متفاوت‌تری سوق می‌دهد. مقاله حاضر نشان می‌دهد که به‌رغم حجم بالای پژوهش‌های صورت‌گرفته در این زمینه، این مطالعات از آسیب‌های جدی رنج می‌برند. باتوجه به حجم بالای مطالعات انجام‌شده در این زمینه، در مقاله حاضر از روش فراتحلیل بهره گرفته شده است؛ زیرا این روش می‌تواند گامی مؤثر درخصوص آسیب‌شناسی مطالعات این حوزه باشد.

۲. بحث نظری

مسئولیت‌پذیری در ابعاد فردی و اجتماعی وسیله‌ای است برای حفظ انسجام اجتماعی در عین احترام به تفاوت‌های موجود و فهم آن‌ها (همان) و

مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی مجموعه کنش‌های افراد جامعه نسبت به محیط زیست است که در یک طیف وسیع از احساسات و تمایلات و آمادگی‌های خاص برای رفتار نسبت به محیط زیست را شامل می‌شود. به عبارت دیگر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی اخلاق استفاده از محیط، تخصیص، بهره‌برداری، و حفظ منابع است و در درجه اول بر حفظ سلامت محیط طبیعی و در درجه دوم بر حفاظت از فرهنگ جامعه محلی متمرکز است (سجاسی قیداری و دیگران ۱۳۹۸: ۱۱۹).

ارتباط مسئولیت‌پذیری و اخلاق زیست‌محیطی با مقوله دین و جهان‌بینی در این حقیقت نهفته است که نگاه اخلاقی به محیط زیست و شأن اخلاقی آن از دین و جهان‌بینی انسان نشئت

می‌گیرد. مسئولیت اخلاقی انسان در برابر محیط زیست مورد تأکید ادیان ابراهیمی است و پژوهش‌های مختلفی جهت تأکید بر جایگاه دین در ارتقای نگاه اخلاقی به محیط زیست انجام شده است (به عنوان نمونه بنگرید به شاورانی ۱۴۰۱؛ احمدی و حسینی قلعه بهمن ۱۴۰۱).

اما این که کدام عوامل کنش زیست محیطی انسان را شکل می‌دهند، مقوله‌ای بسیار پیچیده است. برای پاسخ به این سؤال نظریه‌های مختلفی ارائه شده است. در حوزه علوم اجتماعی نظریه‌های مختلفی درباره مسئولیت پذیری زیست محیطی ارائه شده است که مهم ترین آن عبارت‌اند از: الف) نظریه رفتار برنامه ریزی شده (planned behavior theory)؛ ب) نظریه هنجار - کنش (norm-action theory)؛ ج) نظریه ارزش - باور - هنجار (value-belief-norm theory). براساس نظریه رفتار برنامه ریزی شده، رفتار فرد می‌تواند از طریق نگرش شخصی، هنجارهای اجتماعی، و کنترل فردی درک شده تحت تأثیر قرار گیرد. حلقه قبلی بروز رفتار قصد و نیت انجام آن است و قصد و نیت صحیح خود متأثر از نوع نگرش به رفتار و هنجار ذهنی است. براساس نظریه هنجار - کنش، افراد مطابق با ارزش‌های درونی خود با دیگران رفتار می‌کنند. به بیان برخی، این نظریه نقش عوامل مؤثر روان شناختی را نادیده می‌گیرد (سنگیان و دیگران ۱۴۰۰: ۲۶۷)؛ اما نظریه ارزش - باور - هنجار مبتنی بر اصلی است که نگرش‌های اجتماعی و هنجارهای اخلاقی شخصی پیش‌بینی کننده رفتار حامی محیط زیست هستند. این نظریه مبتنی بر زنجیره علی از پنج متغیر شامل ارزش‌های شخصی، جهان بینی بوم شناختی، پی آمدهای منفی برای مسائل ارزش مند، توانایی ادراک شده درمورد کاهش تهدید، و هنجارهای شخصی حامی محیط زیست است که تعیین کننده رفتار فرد هستند (لطیفی نیا و دیگران ۱۴۰۱).

آتفیلد (Attfield 2018) در فصل دوم کتاب *مقدمه‌ای کوتاه بر اخلاق زیست محیطی* عنوان می‌کند، سه رویکرد نظری در حوزه اخلاق زیست محیطی وجود دارد: الف) نظریه انسان محوری (anthropocentrism): براساس این نظریه فقط بشر ارزش ذاتی دارد و سایر موجودات ارزش ابزاری دارند. به بیان آتفیلد، انسان محوری ما به قدری هولناک است که فعالیت‌های انسان همان تأثیر نیروهای زمین شناسی قبلی را دارد که سیاره زمین را تغییر داده‌اند. اکنون انسان به عنوان نیرویی عمل می‌کند که چهره زمین را به صورت منفی تغییر می‌دهد؛ ب) نظریه زیست محوری (biocentrism): براساس این نظریه باید برای هریک از موجودات زنده ارزش ذاتی و اخلاقی قائل بود. از دیدگاه زیست محورها، کل حیات با همه گونه‌های خود یک سیستم و پیکره واحد را می‌سازد؛ ج) نظریه بوم محوری (ecocentrism): این نظریه علاوه بر این بر ارزش ذاتی موجودات غیرزنده مانند درختان، رودخانه‌ها، و کل اکوسیستم‌ها نیز تأکید می‌کند.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین، و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۰۷

در کنار سه نظریه مذکور، سه نظریه دیگر نیز از طرف متخصصان مطرح شده است: الف) نظریه عمومیت نگر (universal consideration): برای هریک از موجودات زنده و غیرزنده ارزش ذاتی و اخلاقی باید قائل بود. در این دیدگاه، همه پدیده‌ها از ارزش ذاتی برخوردار هستند و منزلت اخلاقی مستقیمی دارند؛ ب) نظریه کل گرایی اخلاقی (ethic holism): براساس این رویکرد، باید برای کل زیست کره و نیز سیستم‌های تشکیل دهنده آن ارزش اخلاقی قائل بود. این رویکرد توجه اخلاق را بر حفظ سلامت جوامع زیستی، گونه‌ها، اکوسیستم‌ها، و حتی کل کره زمین منعکس می‌نماید؛ ج) نظریه اخلاق زیست محیطی اسلامی (islamic environmental ethics): براساس این نظریه انسان در برابر طبیعت و همه مخلوقات مسئول است. هدف از این نظریه تغییر در نگرش انسان به آنچه در اختیار دارد است. رعایت اصول اخلاقی زیست محیطی اسلامی بهره‌برداری و حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست را در مسیر انسانی قرار می‌دهد (محمودی ۱۳۹۷: ۱۳۴-۱۳۶).

۳. روش پژوهش

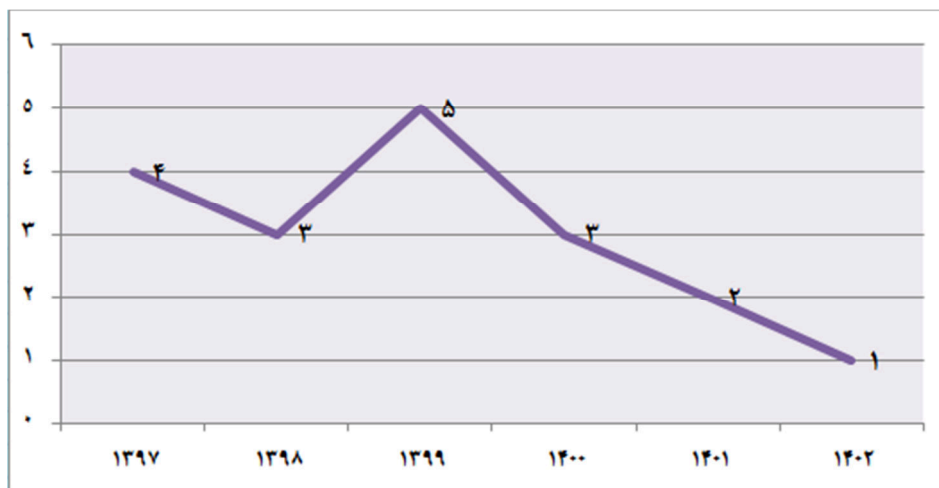
در این مقاله به دلیل تنوع مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته استفاده از روش فرا تحلیل مورد توجه قرار گرفته است؛ زیرا این روش می‌تواند امکان جمع‌آوری یافته‌های پژوهشی از مطالعات پراکنده و متعدد را فراهم کرده و دست‌یابی به یافته‌های جدید را از طریق ترکیب و یک‌پارچه‌سازی یافته‌ها میسر سازد. رویکرد عمدتاً انتقادی از خصوصیات این روش است. این روش یکی از روش‌های توصیفی است که تحقیقات را ارزیابی می‌کند و درواقع تحلیل تحلیل‌هاست (کولیوند ۱۴۰۲: ۲۳۳).

باتوجه به این که جامعه آماری مورد مطالعه مقالات منتشر شده در خصوص اخلاق و مسئولیت پذیری زیست محیطی است، ابتدا از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و جست‌وجو در پایگاه مقالات مگ ایران تعداد ۶۳ مقاله (منتشر شده بین سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲) استخراج و بعد از پایش اولیه انتخاب شدند. مقالات بررسی شده شامل مقالاتی است که یکی از مؤلفه‌های اساسی آن‌ها اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست محیطی بود. نگارنده با ایجاد چک‌لیست شیوه‌شناسی پژوهش اقدام به تحلیل اطلاعات به صورت کمی و کیفی کرد. این چک‌لیست شامل بررسی سال انتشار، روش و رویکرد پژوهش، حوزه تخصصی نویسنده (گان)، روش گردآوری اطلاعات، مؤلفه‌های مورد تأکید، و نتایج مقالات بود. در نهایت، این مقالات آسیب‌شناسی و پیش‌نهادهایی برای بررسی‌های آتی ارائه شد.

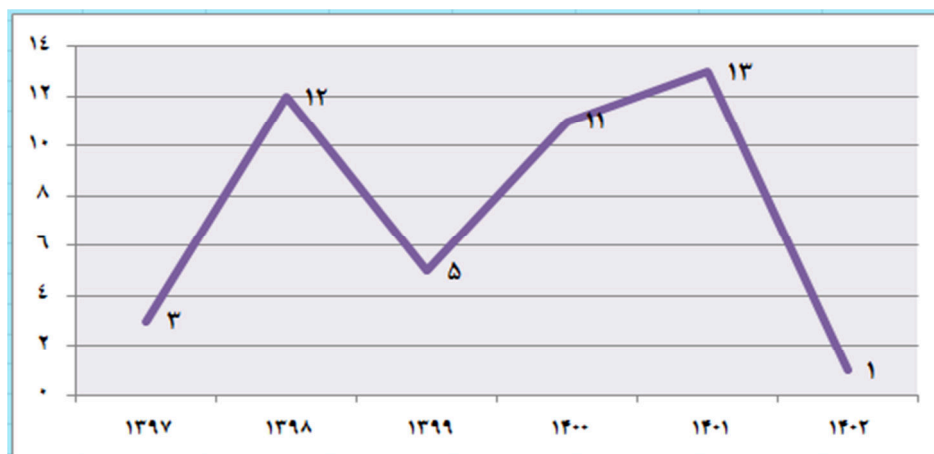
پژوهش حاضر با روش فراتحلیل این مطالعات نشان خواهد داد که به‌رغم حجم بالای مطالعات صورت گرفته در زمینه مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی این مطالعات با آسیب‌های مختلفی روبه‌رو هستند.

۴. فراتحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی

بررسی مقالات علمی منتشر شده بین سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲ نشان می‌دهد، در این بازه زمانی ۱۸ مقاله در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی و ۴۵ مقاله نیز در زمینه اخلاق زیست‌محیطی تدوین شده است. از ۱۸ مقاله مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی ۴ مورد در سال ۱۳۹۷، ۳ مورد در سال ۱۳۹۸، ۵ مورد در سال ۱۳۹۹، ۳ مورد در سال ۱۴۰۰، ۲ مورد در سال ۱۴۰۱، و ۱ مورد در سال ۱۴۰۳ بوده است. از ۴۵ مقاله اخلاق زیست‌محیطی نیز ۳ مورد در سال ۱۳۹۷، ۱۲ مورد در سال ۱۳۹۸، ۵ مورد در سال ۱۳۹۹، ۱۱ مورد در سال ۱۴۰۰، ۱۳ مورد در سال ۱۴۰۱، و ۱ مورد در سال ۱۴۰۲ منتشر شده است. همان‌گونه که مشخص است، بیش‌ترین مقالات در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در سال ۱۳۹۹ و بیش‌ترین مقالات در حوزه اخلاق زیست‌محیطی در سال ۱۴۰۱ منتشر شده است. شکل ۱ و ۲ توزیع این مقالات را در بازه زمانی مدنظر نشان می‌دهد.

شکل ۱. توزیع زمانی و فراوانی مقالات مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی
(۱۳۹۷-۱۴۰۲)

شکل ۲. توزیع زمانی و فراوانی مقالات اخلاق زیست محیطی
(۱۳۹۷-۱۴۰۲)

از نظر رویکرد پژوهش، ۱۷ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در حوزه مسئولیت پذیری زیست محیطی با رویکرد کمی تدوین شده اند که نشان از غلبه رویکرد کمی در این زمینه دارد. اما در مقالات منتشر شده در زمینه اخلاق زیست محیطی رویکرد کیفی با ۲۲ مورد رویکرد غالب تری بوده است و با توجه به این که رویکرد ۷ مورد از مقالات نیز کیفی - کمی بوده است، در واقع ۱۶ مورد از این مقالات رویکرد کاملاً کمی داشته اند. از منظر روش پژوهش نیز ۵۹ مورد از نوع توصیفی - تحلیلی، ۳ مورد تحلیل محتوا، و ۱ مورد تجربی بوده است.

روش گردآوری اطلاعات در ۱۰ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در زمینه مسئولیت پذیری زیست محیطی از نوع میدانی، ۷ مورد ترکیبی (کتابخانه ای و میدانی)، و ۱ مورد کتابخانه ای بوده است. روش گردآوری اطلاعات در ۲۰ مورد از ۴۵ مقاله منتشر شده در حوزه اخلاق زیست محیطی از نوع میدانی، ۸ مورد از نوع اسنادی، ۲ مورد از نوع ترکیبی (کتابخانه ای و میدانی)، و ۱۵ مورد نیز از نوع کتابخانه ای بوده است.

بررسی حوزه تخصصی نویسندگان نیز نشان می دهد که ۴ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در حوزه مسئولیت پذیری زیست محیطی توسط متخصصان حوزه جغرافیا، ۴ مورد توسط متخصصان حوزه محیط زیست، ۳ مورد توسط متخصصان حوزه علوم اجتماعی (در ۲ مقاله نیز نویسنده همکار بوده اند)، و ۲ مورد توسط متخصصان حوزه علوم تربیتی تدوین شده اند. متخصصان حوزه های ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، ترویج و آموزش کشاورزی، اقتصاد

کشاورزی، حسابداری، و مدیریت نیز هرکدام نویسنده یک مورد مقاله در این زمینه بوده‌اند. حوزه تخصصی نویسندگان مقالات اخلاق زیست‌محیطی نیز نشان می‌دهد که ۸ مورد از مقالات توسط متخصصان حوزه مدیریت، ۷ مورد متخصصان حوزه علوم تربیتی، ۱۰ مورد توسط متخصصان حوزه حقوق، ۱۱ مورد توسط متخصصان حوزه ترویج و آموزش کشاورزی، ۴ مورد توسط متخصصان حوزه فلسفه و فلسفه اخلاق، ۲ مورد توسط متخصصان حوزه علوم اجتماعی، ۲ مورد توسط متخصصان حوزه ادیان و عرفان، ۲ مورد توسط متخصصان حوزه عمران و معماری، و ۱ مورد نیز توسط متخصصان حوزه حسابداری تدوین شده‌اند.

جدا از بررسی توصیفی مقالات منتشرشده، این پژوهش دو مسئله مهم در مقالات را نیز مورد بررسی قرار می‌دهد. اول، مؤلفه‌های مورد تأکید در هر مقاله و دوم، نتایج اصلی پژوهش. جدول ۱ (ضمیمه مقاله) نویسندگان، مؤلفه‌های مورد تأکید در هر مقاله، و مهم‌ترین نتایج هرکدام از پژوهش‌ها را نشان می‌دهد.

هم‌چنان‌که در جدول ۱ به تفصیل آمده است، مقالات مرتبط با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی اغلب ارتباط مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی را با مؤلفه‌هایی هم‌چون دین‌داری، آموزش شهروندی، و آموزش و دانش و نگرش بررسی کرده‌اند. اغلب این مطالعات رویکرد کمی داشته و سعی داشته‌اند ارتباط مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی با یکی از مؤلفه‌های مذکور را در یک نمونه خاص بررسی کنند. مطالعات صورت گرفته در زمینه اخلاق زیست‌محیطی نیز بر مؤلفه‌هایی مانند شریعت و حکمت، نقش آموزش در اخلاق زیست‌محیطی، اهمیت قانون، قانون‌گذاری، و سیاست‌گذاری در اخلاق زیست‌محیطی، و مؤلفه‌های اجتماعی دیگر تأکید داشته‌اند. قسمت بعدی این پژوهش بر آسیب‌شناسی این مقالات تمرکز خواهد داشت.

۵. بحث

امروزه جهان با بحران‌های مختلف زیست‌محیطی اعم از خشک‌سالی، آلودگی هوا و آب، و گرم‌شدن کره زمین و متعاقباً بحران‌های سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی متعددی روبه‌روست. این بحران‌ها بیش از همه مناطق جهان منطقه جنوب غرب آسیا را درگیر خود کرده است که قبلاً به گزارش برخی نهادها در این زمینه پرداخته شد. همه این مسائل سبب شده است، مسئولیت انسان‌ها در برابر محیط زیست مورد توجه بیش‌تر قرار گیرد؛ زیرا حیات انسان در ارتباط تنگاتنگ با محیط زیست است. متخصصان حوزه‌های مختلف در ایران به‌مانند سایر کشورهای جهان سعی داشته‌اند حساسیت جامعه علمی و عموم مردم را به این مسئله برانگیزند، اما بررسی

دقیق‌تر پژوهش‌ها در این زمینه نشان می‌دهد، هنوز در ابتدای مسیر مطالعات زیست‌محیطی قرار داریم.

بررسی مقالات منتشرشده در بازه زمانی ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲ نشان می‌دهد، در این دوره شش ساله تنها ۱۸ مقاله در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در ایران منتشر شده است. تمامی این مقالات از نوعی بحران روش پژوهش رنج می‌برند، به‌طوری‌که همه آن‌ها از نوع توصیفی - تحلیلی و با رویکرد کمی تدوین شده‌اند؛ به‌استثنای ۱ مورد که از نوع کیفی است. در این بازه، پژوهشی تبیینی و راه‌گشا با رویکرد فلسفی، اخلاقی، و یا جغرافیایی صورت نگرفته است. هم‌چنین، متخصصان حوزه جغرافیا، به‌عنوان علمی که یک وجه کامل آن محیط زیست است، اثرگذاری علمی قابل‌محسوسی در این زمینه نداشته‌اند؛ به‌طوری‌که ۴ مورد از ۱۸ مقاله منتشرشده در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی توسط متخصصان حوزه جغرافیا تدوین شده است که هر ۴ مورد از نوع خاکستری هستند و ماهیت دانش‌افزایی کمی دارند.

در این‌جا به اهمیت این مسئله بایستی اشاره شود که صلح با طبیعت (Spring et al. 2013) در ارتباط تنگاتنگ با درک انسان از جغرافیا قرار دارد؛ زیرا صلح نوعی شرایط اجتماعی است که حاصل هماهنگی بین انسان‌ها و بین انسان و محیط زیست است. بر همین اساس، تبیین صلح زیست‌محیطی و اهمیت مسئولیت‌پذیری انسان در این زمینه می‌تواند ریشه در فلسفه جغرافیا داشته باشد. توجه مجدد به این فلسفه می‌تواند گامی مؤثر در بازتعریف جایگاه جغرافیا در احیای مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی انسان باشد.

آسیب‌های مطرح‌شده در پژوهش‌های مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در پژوهش‌های اخلاق زیست‌محیطی نیز مشهود است. این پژوهش‌ها نیز از نوعی بحران روش پژوهش رنج می‌برند، به‌طوری‌که به‌جز ۴ مورد، همه آن‌ها از نوع توصیفی - تحلیلی هستند. نقطه قوت این پژوهش‌ها نسبت به پژوهش‌های مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، مشارکت متخصصان حوزه‌هایی با رویکرد غالباً کیفی است؛ به‌عنوان مثال متخصصان حوزه حقوق، فلسفه، و فلسفه اخلاق و ادیان و عرفان مقالات تبیینی مناسبی تدوین کرده‌اند. دیگر مقالات که رویکرد کمی دارند، اغلب از نوع خاکستری هستند. مسئله مهم دیگر، فقدان نقش‌آفرینی متخصصان حوزه جغرافیاست، به‌طوری‌که هیچ پژوهشی توسط متخصصان علم جغرافیا در حوزه اخلاق زیست‌محیطی صورت نگرفته است. این امر نیز به‌نوبه خود نشان از کمبودها در زمینه ادراک از فلسفه جغرافیاست.

از نظر رویکرد پژوهش، ۱۷ مورد از ۱۸ مقاله منتشرشده در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی با رویکرد کمی تدوین شده‌اند که نشان از غلبه رویکرد کمی در این زمینه دارد.

اما در مقالات منتشرشده در زمینه اخلاق زیست‌محیطی رویکرد کیفی با ۲۲ مورد رویکرد غالب بوده است، باتوجه به این که رویکرد ۷ مورد از مقالات نیز کیفی - کمی بوده است. درواقع، ۱۶ مورد از این مقالات رویکرد کاملاً کمی داشته‌اند. از منظر روش پژوهش نیز از مجموع ۶۳ مقاله پایش‌شده، ۵۹ مورد از نوع توصیفی - تحلیلی، ۳ مورد تحلیل محتوا، و ۱ مورد تجربی بوده است.

هم‌چنان‌که بررسی این پژوهش‌ها نشان می‌دهد، نوعی فقر روش‌شناسی، پژوهشی، و فلسفی در این حوزه در ایران وجود دارد. لزوم توجه به این حوزه، بالأخص در کشوری مانند ایران که با انواع بحران‌های زیست‌محیطی روبه‌روست، بسیار مهم است. علوم جغرافیایی، فلسفه، دین و اخلاق، جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، و حقوق می‌توانند پیش‌گام تحول در این زمینه باشند.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر سعی داشت با استفاده از روش فراتحلیل، پژوهش‌های مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی را آسیب‌شناسی کند. براساس تحلیل نتایج و یافته‌ها، در برهه زمانی مدنظر پژوهش توجه اندکی به مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی (۱۸ مقاله) و اخلاق زیست‌محیطی (۴۵) صورت گرفته است. اغلب مقالات از بحران روش پژوهش رنج می‌برند، به‌طوری‌که از منظر روش پژوهش، ۵۹ مورد از این مقالات از نوع توصیفی - تحلیلی هستند. رویکرد غالب در مقالات نیز رویکرد کمی بوده است که نشان از جایگاه مسلط رویکرد پوزیتیویستی در جامعه علمی ایران دارد. البته این امر مختص حوزه مسائل زیست‌محیطی نبوده و رویکرد پوزیتیویستی بر نظام آموزشی ایران حکم‌فرماست (برای مثال بنگرید به کچویان و کریمی ۱۳۸۵). به‌تبع فضای آموزشی و پژوهشی موجود، حوزه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی کشور نیز به عرصه‌ای برای بازتولید رویکرد پوزیتیویستی تبدیل شده است.

نتایج حاصل از تحلیل محتوا نیز نشان می‌دهد، مقالات حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی بیش‌تر سعی داشته‌اند ارتباط مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی را با یک مؤلفه مانند دین‌داری، آموزش شهروندی، و آموزش و دانش و نگرش بررسی کنند. هم‌چنان‌که بحث شد، این مقالات ماهیت دانش‌افزایی اندکی دارند و باتوجه به رویکرد کمی آن‌ها امکان تعمیم نتایج پایین است. این آسیب درمورد پژوهش اخلاق زیست‌محیطی نیز مصداق دارد، به‌طوری‌که مطالعات صورت‌گرفته در حوزه اخلاق زیست‌محیطی نیز باتوجه به ماهیت میان‌رشته‌ای این

حوزه یا از رویکرد دینی، اخلاق زیست‌محیطی را تبیین یا سنجش کرده‌اند، یا بر نقش آموزش در اخلاق زیست‌محیطی تأکید داشته‌اند، یا بر اهمیت قانون، قانون‌گذاری، و سیاست‌گذاری در اخلاق زیست‌محیطی تأکید داشته‌اند، و یا با رویکرد جامعه‌شناختی ارتباط اخلاق زیست‌محیطی را با مؤلفه‌های مختلف سنجیده‌اند. نقطه قوت مقالات اخلاق زیست‌محیطی نسبت به مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی این است که متخصصان حوزه حقوق، فلسفه، فلسفه اخلاق، و ادیان و عرفان مقالات تبیینی مناسبی در این زمینه تدوین کرده‌اند.

باتوجه به یافته‌های پژوهش و با هدف توسعه این حوزه مطالعاتی پیش‌نهادهایی بدین شرح ارائه می‌گردد: اول، نظر به اهمیت اساسی باروهای دینی و نقش آن‌ها در نگاه اخلاقی به محیط زیست، بایستی تلاش مضاعفی جهت تبیین اهمیت محیط زیست نزد ادیان و مذاهب مختلف صورت بگیرد. هم‌چنین، گنجاندن این بحث در کتب درسی مدارس و دانشگاه‌ها می‌تواند گامی مهم در جهت اصلاح نگاه انسان نسبت به محیط زیست باشد؛ دوم، باید بنیانی فلسفی برای اهمیت اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی با مشارکت متخصصان حوزه اخلاق، فلسفه، جغرافیا، و حقوق پایه‌گذاری شود. درواقع، این حوزه‌ها می‌توانند نقش پایه‌ای داشته باشند؛ سوم، آموزش مسائل زیست‌محیطی حلقه گم‌شده در بسط اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی است؛ به‌یقین نهادینه‌سازی این دو امر بدون آموزش (ابتدا آموزش معلمان و سپس آموزش دانش‌آموزان، دانشجویان، و عموم مردم) امکان‌پذیر نیست. در بسیاری از کشورها آموزش زیست‌محیطی به عنصری مهم در آموزش برای توسعه پایدار تبدیل شده است (e.g. Kopnina 2012). نقش متخصصان علوم تربیتی در این زمینه بسیار مهم است و نباید به تحلیل محتوای صرف کتب مدارس یا دانشگاهی محدود باشد؛ چهارم، توجه به نظام حقوقی مناسب باتوجه به قدرت ساختارسازی آن می‌تواند زمینه توجه به اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی بیش‌تر را فراهم کند. قانون درکنار آموزش مهم‌ترین ابزار انسان معاصر است. حقوق‌دانان بایستی این امر را مدنظر قرار دهند که آیا اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی می‌تواند در نظام حقوقی وارد شوند یا خیر؟ اگر بلی چگونه؟؛ پنجم، بسیاری از آسیب‌های زیست‌محیطی حاصل رویکرد نادرست انسان نسبت به مسئله رشد و توسعه اقتصادی هستند. تسلط این رویکرد بر سیاست‌گذاری سبب شده است، بسیاری از حوزه‌های علمی، علی‌الخصوص حوزه‌های فنی و مهندسی رویکرد ابزاری نسبت به محیط زیست داشته باشند. باتوجه به پتانسیل دین در ارتقای اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، آموزش زیست‌محیطی با رویکرد دینی می‌تواند این الگوی نادرست را تاحدی اصلاح کند. توجه به مقوله علم دینی در این باره حائز اهمیت است.

در نهایت این‌که پژوهش حاضر محدودیت‌هایی دارد که می‌تواند ایده‌هایی برای پژوهش‌های بعدی در این حوزه شکل دهد. اول، فراتحلیل مقالات این حوزه می‌تواند به یک مجله خاص یا نویسندگان یک حوزه علمی خاص محدود شود. این امر، فراتحلیل مقالات را تعمیق می‌بخشد؛ دوم، توجه به نقش سیاست‌گذاران (در عرصه علمی و عملی) و شرکت‌های ذی‌نفع در به‌حاشیه‌راندن شدن تحقیقات زیست‌محیطی بسیار راه‌گشاست و می‌تواند ایده مناسبی برای بررسی باشد؛ سوم، بررسی اسناد بالادستی مانند برنامه‌های توسعه و سند چشم‌انداز می‌تواند حقایقی در باب جایگاه محیط زیست در ایران را آشکار کند. این مسئله نیز می‌تواند موضوع پژوهشی جالبی باشد.

کتاب‌نامه

- ابراهیمی، مازیار و مهرداد رضانی‌پور (۱۳۹۷)، «سنجش میزان مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی گردش‌گران (مطالعه موردی: شهرستان رامسر)»، مجله جغرافیا و روابط انسانی، پیاپی ۲.
- احمدی، اصغر و دیگران (۱۳۹۷)، «پیش‌گیری اولیه از جرائم زیست‌محیطی در آموزه‌های قرآنی»، مجله پژوهش‌های فقهی، س ۱۴، ش ۱.
- احمدی، مهدی و سیداکبر حسینی قلعه‌بهمن (۱۴۰۱)، «شان اخلاقی محیط زیست از نگاه اسلام و مسیحیت»، نشریه معرفت/ادیان، س ۱۳، ش ۲ (پیاپی ۵۱).
- باقری، معصومه و دیگران (۱۴۰۱)، «فراتحلیل مطالعات دین‌داری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران»، دوفصل‌نامه اسلام و علوم/اجتماعی، پیاپی ۲۸.
- بلیک، ژانت الیزابت و کمیل صادقی (۱۳۹۸)، «اصل احتیاط زیست‌محیطی در پرتو قانون ایمنی زیستی»، فصل‌نامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۲.
- بندری، ابومحمد و دیگران (۱۳۹۸)، «تحلیل رابطه میان ابعاد اخلاق زیست‌محیطی دانشجویان کشاورزی»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۴، ش ۳ (پیاپی ۴۹).
- تمسکی، احسان و مهدی کلاهی (۱۴۰۱)، «مدل مفهومی ریشه‌های اخلاقی بحران محیط زیست»، آب و توسعه پایدار، دوره ۹، ش ۴.
- حاجیلو، فتانه و دیگران (۱۴۰۰)، «بررسی رابطه کنترل اجتماعی و اخلاق محیط زیستی با دغدغه محیط زیستی دانشجویان دانشگاه تبریز»، فصل‌نامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۶.
- حافظی، حسین و دیگران (۱۴۰۱)، «مطالعه اثربخشی روش تدریس مبتنی بر طرح هم‌یار معلم روی اخلاق زیست‌محیطی دانش‌آموزان متوسطه دوم»، نشریه علوم تربیتی، س ۲۹، ش ۲.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین، و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۱۵

حسین پور، آزاده و دیگران (۱۳۹۸)، «شناسایی و تحلیل مؤلفه های حفاظت از محیط زیست توسط مدارس با استفاده از تکنیک دلفی فازی»، *نشریه مطالعات علوم محیط زیست*، سال ۴، ش ۳.

حسینلو، فرهاد (۱۳۹۹)، «اخلاق زیست محیطی در آموزش مهندسی: یک حلقه مفقوده»، *فصل نامه آموزش مهندسی ایران*، پیاپی ۸۸.

خدادادی تیرکلاهی، هانیه و دیگران (۱۴۰۱)، «طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی اخلاق زیست محیطی مبتنی بر نظم خودجوش در دوره متوسطه دوم»، *نشریه راهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، س ۱۳، ش ۶ (پیاپی ۵۸).

خدای پور، احمد و محبوبه جعفری (۱۴۰۲)، «گسترش مسئولیت پذیری اجتماعی و زیست محیطی شرکت»، *نشریه مطالعات مدیریت توسعه سبز*، س ۲، ش ۱ (پیاپی ۳).

خسروی پور، بهمن و آمنه سواری ممبئی (۱۴۰۱)، «ترویج اخلاق زیست محیطی با تأکید بر تغییر شیوه زندگی»، *فصل نامه انسان و محیط زیست*، س ۲۰، ش ۲ (پیاپی ۶۱).

خیزاب، ربیحه و فاطمه عبدی (۱۳۹۸)، «رابطه زیست محیطی فرهنگ و رفتار با نقش مداخله گر جنسیت بر قصد خرید اخلاقی»، *فصل نامه اخلاق در علوم و فناوری*، س ۱۴، ش ۴ (پیاپی ۵۱).

دشتکی، نجمه و دیگران (۱۴۰۰)، «تبیین اخلاق زیست محیطی شهروندان در تعالی محیط زیست: ارائه مدل مفهومی»، *فصل نامه پژوهش و برنامه ریزی شهری*، پیاپی ۴۴.

رحیمی، یداله و دیگران (۱۴۰۰)، «طراحی مدل سامان دهی منابع انسانی با رویکرد اخلاق زیست محیطی سبز در سازمان های دولتی ایران»، *فصل نامه اخلاق در علوم و فناوری*، س ۱۶، ش ۴ (پیاپی ۵۹).

رستمی، کمال و لاله صالحی (۱۳۹۹)، «ارتقای سطح مسئولیت پذیری اجتماعی شرکت های تعاونی روستایی شهرستان کامیاران در قبال محیط زیست»، *تعاون و کشاورزی*، س ۱۰، ش ۳۷.

رضازاده جودی، محمدکاظم و کورش حیدری (۱۳۹۸)، «رویکرد اخلاق زیست محیطی براساس آیات قرآنی و مبانی حکمت صدرایی در جهت برون رفت از بحران محیط زیست»، *فصل نامه مطالعات قرآنی*، پیاپی ۴۰.

رضایی، فاطمه و دیگران (۱۴۰۲)، «بررسی رابطه بین اخلاق و شکاف خط مشی های عمومی در حوزه محیط زیست»، *فصل نامه اخلاق در علوم و فناوری*، س ۱۸، ش ۲ (پیاپی ۶۵).

زارعی، قاسم و دیگران (۱۳۹۷)، «تأثیر حساسیت مذهبی شهروندان بر اخلاق زیست محیطی»، *فصل نامه اخلاق زیستی*، پیاپی ۲۸.

سجاسی قیداری، حمدالله و یاسر عرب تیموری (۱۳۹۷)، «سنجش و تحلیل مسئولیت پذیری اجتماعی روستاییان به حفظ محیط زیست»، *نشریه مسائل اجتماعی ایران*، س ۹، ش ۱ (پیاپی ۲۴).

سجاسی قیداری، حمدالله و دیگران (۱۳۹۸)، «کسب و کارهای مسئولانه: سنجش سطح مسئولیت پذیری زیست محیطی صاحبان اقامتگاه های بوم گردی؛ مطالعه موردی: خراسان رضوی»، *نشریه برنامه ریزی و توسعه گردشگری*، پیاپی ۳۱.

سلیم‌زاده، سهراب و سوده شاملو (۱۴۰۱)، «تعهدات دولت‌ها در قبال آلودگی‌های محیط زیست دریایی با تأکید بر اخلاق زیست‌محیطی و کنوانسیون حقوق دریاها»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۷، ش ۲ (پیاپی ۶۱).

سلیمان‌پور عمران، محبوبه و دیگران (۱۳۹۹)، «اثربخشی آموزش‌های شهروندی بر کارکنان شهرداری بجنورد و تأثیرات آن بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مهارت‌های اجتماعی و زیست‌محیطی»، مجله محیط زیست و توسعه فرابخشی، پیاپی ۶۶.

سلیمانی، عبدالرحیم (۱۴۰۱)، «اخلاق زیست‌محیطی در متون مقدس ادیان ابراهیمی»، نشریه دین و دنیای معاصر، س ۹، ش ۱ (پیاپی ۱۶).

سنگینان، مونا و دیگران (۱۴۰۰)، «تأثیر ارزش‌ها، نگرش‌ها و اخلاق زیست‌محیطی بر رفتارهای زیست‌محیطی دام‌داران عضو تعاونی‌های مرتع‌داری در شهرستان گنبد کاووس»، نشریه تعاون و کشاورزی، س ۱۰، ش ۳۸.

شاوورانی، مسعود (۱۴۰۱)، «کارکرد منش‌بندگی بر اخلاق اجتماعی و محیط زیست از نگاه تصوف اسلامی»، پژوهش‌نامه ادیان، س ۱۶، ش ۱ (پیاپی ۳۱).

شاه‌ولی، منصور و سیده‌فاطمه معزی (۱۴۰۱)، «تحلیل مضامین مفهومی آموزش عالی الهی محیط زیست برای تربیت حکیمانه اخلاق زیست‌محیطی در دانشگاه‌ها»، فصل‌نامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، پیاپی ۹۲.

شایان، حمید و دیگران (۱۴۰۰)، «بررسی و تحلیل سطح مسئولیت‌پذیری کارآفرینان گردش‌گری روستایی (مطالعه موردی: شهرستان بینالود)»، نشریه مطالعات مدیریت گردش‌گری، پیاپی ۵۴.

شفائی مقدم، الهام (۱۴۰۱)، «بررسی نقش میانجی‌گری مسئولیت‌پذیری در رابطه بین ارزش نوع‌دوستی و رفتار شهروندی محیط زیستی»، محیط زیست و توسعه فرابخشی، دوره ۷، ش ۷۶.

شمسی پاپکیاده، سیده‌زهرا و محمدسینا سرمادی (۱۳۹۸)، «ارزیابی درونی‌کردن ارزش‌های زیست‌محیطی در نظام آموزش و پرورش»، فصل‌نامه انسان و محیط زیست، س ۱۷، ش ۲ (پیاپی ۴۹).

شیرواند، محسن (۱۳۹۸)، «اندیشه تجلی؛ طرح نظریه معنویت زیست‌محیطی»، مجله انوار معرفت، س ۸، ش ۲ (پیاپی ۱۷).

صالحی، صادق (۱۳۹۹)، «سنجش وضع مسئولیت‌پذیری جامعه روستایی نسبت به محیط زیست و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی: استان مازندران)»، نشریه توسعه محلی (روستایی-شهری)، س ۱۲، ش ۱ (پیاپی ۲۲).

صیدی، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۸)، «مدلیابی عوامل مؤثر بر رفتار اخلاقی زیست‌محیطی روستاییان با تأکید بر نظریه ارزش-عقیده-هنجار (مورد مطالعه: دهستان‌های علیشروان و میش‌خاص در بخش سیوان از توابع شهرستان ایلام)»، تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی/ایران، دوره ۲، ش ۴.

فراتحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین، و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۱۷

صیدی، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۹)، «تبیین عوامل مؤثر بر رفتار اخلاقی زیست‌محیطی روستاییان از نظر کارشناسان سازمان‌های جهاد کشاورزی و محیط زیست استان خوزستان»، مجله پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، س ۱۳، ش ۱ (پیاپی ۴۹).

طاهرپور، کامران و دیگران (۱۳۹۸)، «واکاوی عوامل مؤثر بر رفتار اخلاقی در قبال محیط زیست»، فصل‌نامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۲.

طاهری، مسعود و دیگران (۱۳۹۹)، «بررسی اصول اخلاقی و حقوقی زیست‌محیطی در قراردادهای نفتی»، مجله پژوهش‌های اخلاقی، س ۱۱، ش ۲ (پیاپی ۴۲).

عباسی، رسول و دیگران (۱۴۰۰)، «شناسایی پیش‌ران‌های قصد خرید سبز با تأکید بر رعایت اخلاق زیست‌محیطی»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۶، ش ۲ (پیاپی ۵۷).

علیزاده، ابوالفضل و دیگران (۱۳۹۹)، «تحلیل رابطه ترویج اخلاق زیست‌محیطی با ابعاد رفتار شهروندی سبز و عملکرد زیست‌محیطی در شرکت‌های تولیدی»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۵، ش ۳ (پیاپی ۵۴).

عموزاد خلیلی، جواد و دیگران (۱۴۰۰)، «ارائه الگوی رفتار شهروندی زیست‌محیطی با تأکید بر عواطف اخلاقی در صنایع تولیدی استان مازندران»، مجله پژوهش‌های اخلاقی، س ۱۲، ش ۲.

غلامپور، سعید و دیگران (۱۴۰۱)، «طراحی منظر راه و اخلاق زیست‌محیطی»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۷، ش ۱ (پیاپی ۶۰).

فتحی، هومن و دیگران (۱۴۰۱)، «تعهدات دولت‌ها در قبال آلودگی‌های محیط زیست دریایی با تأکید بر اخلاق زیست‌محیطی و کنوانسیون حقوق دریاها»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۷، ش ۲ (پیاپی ۶۱).

فرضی، نکیسا و فروزان فرخیان (۱۳۹۸)، «اخلاق زیست‌محیطی کارکنان صنایع»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۴، ش ۳ (پیاپی ۴۹).

فیروزفر، ایرج و دیگران (۱۴۰۰)، «تدوین مدل اندازه‌گیری پرسش‌نامه اخلاق زیست‌محیطی»، نشریه پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی، س ۸، ش ۳۲.

فیلی، اردلان و دیگران (۱۴۰۰)، «ارتباط دانش، نگرش و رفتار زیست‌محیطی با توسعه اخلاق زیست‌محیطی»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۶، ش ۴ (پیاپی ۵۹).

قاسمی، علی‌اصغر و منصور شاه‌ولی (۱۳۹۸)، «پارادایم دینی (اسلامی) آموزش صیانت از منابع طبیعی»، فصل‌نامه مجلس و راه‌برد، پیاپی ۹۷.

قریشی، سیدعلی (۱۴۰۱)، «نگاهی بر مبانی فرهنگی و اخلاقی محیط زیست به‌منظور طراحی تلفیقی محتوای آموزشی و ارائه الگوی مطلوب در نظام آموزش از دور (مطالعه موردی: کتاب هدیه آسمانی دوره ابتدایی)»، نشریه مدیریت شهری، پیاپی ۶۸.

- قلی‌زاده شاوون، سیده‌فاطمه و دیگران (۱۴۰۰)، «تمایل به مشارکت در حفاظت از محیط زیست و عوامل مؤثر بر آن (مورد مطالعه: شهروندان تهرانی متولد دهه ۸۰ و دهه ۵۰)»، فصل‌نامه مطالعات جامعه‌شناختی شهری، پیاپی ۴۰.
- کچویان، حسن و جلیل کریمی (۱۳۸۵)، «پوزیتیویسم و جامعه‌شناسی در ایران»، نامه علوم اجتماعی، جدید (پیاپی ۲۸).
- کریمی، مرضیه و دیگران (۱۳۹۷)، «بررسی رابطه سرمایه‌های اجتماعی، تعهد سازمانی و رفتار فراتنشی در محیط زیست»، نشریه مدیریت محیط زیست و توسعه پایدار، س ۲، ش ۴ (پیاپی ۶).
- کریمی، مهدی (۱۴۰۰)، «تبیین مفهومی اکولوژی صلح»، فصل‌نامه آمایش سیاسی فضا، دوره ۴، ش ۴.
- کشکولیان، اسماعیل و دیگران (۱۳۹۸)، «جرائم زیست‌محیطی و راهکارهای پیش‌گیری از آن»، فصل‌نامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۲.
- کولیوند، حجت‌اله (۱۴۰۲)، «ارزیابی فراتحلیل مقالات آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهری در ایران»، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، دوره ۱۴، ش ۱.
- لطیفی‌نیا، اکرم و دیگران (۱۴۰۱)، «استفاده از مدل ارزش - باور - هنجار برای بررسی رفتار حفاظتی مبتنی بر مشارکت جامعه میزبان اکوتوریسم در جنگل‌های زاگرس (منطقه مورد مطالعه: قلعه گل، لرستان)»، فصل‌نامه پژوهش‌های علوم و فناوری چوب و جنگل، دوره ۲۹، ش ۳.
- مجدی یزدی، حانیه و دیگران (۱۴۰۰)، «سنجش سواد زیست‌محیطی و رابطه آن با اخلاق زیست‌محیطی»، فصل‌نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۶، ش ۴ (پیاپی ۵۹).
- محمدزاده، شیما و محبوبه سلیمان‌پور عمران (۱۳۹۹)، «بررسی میزان تأثیر آموزش شهروندی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی، مهارت زیست‌محیطی و مهارت اجتماعی»، فصل‌نامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، س ۲۲، ش ۱۱ (پیاپی ۱۰۲).
- محمودی، سیروس (۱۳۹۷)، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست‌محیطی»، نشریه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، س ۳، ش ۸.
- محمودی، سیروس (۱۳۹۸)، «بررسی جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول»، نشریه مطالعات اخلاق کاربردی، س ۹، ش ۳۶.
- مشهدی، علی (۱۴۰۰)، «تأملی بر چالش‌های اخلاقی مدرنیته در مواجهه با حقوق محیط زیست»، فصل‌نامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۶.
- موسوی، سیدحسین و دیگران (۱۳۹۸)، «بررسی الگوهای اخلاق زیست‌محیطی از منظر آرا و رویه‌های قضایی در نظام بین‌الملل»، مجله پژوهش‌های اخلاقی، س ۹، ش ۴ (پیاپی ۳۶).
- مولایی، یوسف (۱۳۸۶)، «نسل سوم حقوق بشر و حق به محیط زیست سالم»، فصل‌نامه حقوق، دوره ۳۷، ش ۴.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین، و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۱۹

- مهدوی، داود و دیگران (۱۳۹۸)، «تحلیل نگرش و رفتار زیست محیط گرایانه جوامع عشایری پس از اجرای طرح مدیریت مشارکتی جنگل و مرتع (نمونه مطالعه: بخش بازفت استان چهارمحال و بختیاری)»، نشریه جغرافیا و برنامه ریزی محیطی، س ۳۰، ش ۲ (پیاپی ۷۴).
- مؤمنی، ناصر و محمدجواد موحدی (۱۴۰۱)، «مبانی جهان شناختی اخلاق زیست محیطی در اندیشه صدرالمتألهین»، نشریه مطالعات اخلاق کاربردی، س ۱۲، ش ۴۷.
- میرکمالی، علیرضا و دیگران (۱۳۹۹)، «جرائم زیست محیطی و پیش گیری از ضررهای زیستی در سنجه جرم شناسی فرهنگی سبز»، فصل نامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۵.
- نماین، پیمان و سبحان طیبی (۱۴۰۰)، «مطالعه تطبیقی سنجه های فقهی و اخلاقی اسلام در حفاظت کیفری از محیط زیست جهانی»، نشریه فقه جزای تطبیقی، س ۱، ش ۴.
- نوری، سیمین درویش و دیگران (۱۳۹۷)، «بررسی تأثیر ویژگی های فردی و طبقه اجتماعی در رفتار مسئولانه زیست محیطی»، نشریه مدیریت محیط زیست و توسعه پایدار، س ۲، ش ۳ (پیاپی ۵).
- نیکخواه، هدایت الله و دیگران (۱۳۹۹)، «نقش شهروندان در مواجهه با بحران های زیست محیطی»، نشریه بررسی مسائل اجتماعی ایران، س ۱۱، ش ۱.
- یاسمی، مهدی و دیگران (۱۴۰۱)، «اخلاق زیست محیطی: نقش مصرف انرژی تجدید پذیر در حفاظت محیط زیست با تأکید بر حسابداری خلاق»، فصل نامه اخلاق در علوم و فناوری، س ۱۷، ش ۲ (پیاپی ۶۱).
- یزدان پناه، مسعود و دیگران (۱۴۰۰)، «ارزیابی اثرات ویژگی های اقتصادی - اجتماعی و روان شناختی بر پذیرش رفتارهای سازگاری با کم آبی»، مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی، س ۱۳، ش ۳.

Attfield, R. (2018), *Environmental Ethics: A Very Short Introduction*, Oxford University Press.

Cima, E. (2022), "The Right to a Healthy Environment: Reconceptualizing Human Rights in the Face of Climate Change", *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, vol. 31, no. 1, 38-49.

Kopnina, H. (2018), "Education for Sustainable Development (ESD): The Turn Away from Environment in Environmental Education", *Environmental Education Research*, vol. 18, no. 5, 699-717.

Rolston III, H. (2020), *A New Environmental Ethics: The Next Millennium for Life on Earth*, Routledge.

Spring, Úrsula Oswald et al. (2013), *Expanding Peace Ecology: Peace, Security, Sustainability, Equity and Gender: Perspectives of IPRA's Ecology and Peace Commission*, Springer Science & Business Media.

ضمیمه ۱

جدول ۱. نویسندگان، مؤلفه‌های مورد تأکید،
و مهم‌ترین نتایج پژوهش‌های بررسی‌شده

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	سجاسی قیداری و عرب‌تیموری (۱۳۹۷)	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	حفظ محیط زیست به‌عنوان یک دغدغه اجتماعی و اخلاقی و رفتار جمعی در بین روستاییان شکل نگرفته است. چنین وضعیتی می‌تواند ناشی از ضعف در اجرای دقیق و اصولی قوانین زیست‌محیطی، ضعف در آگاهی‌بخشی‌های زیست‌محیطی در محیط‌های روستایی باشد که مستلزم تقویت است.
	کریمی و دیگران (۱۳۹۷)	مشارکت اجتماعی	افرادی که مشارکت اجتماعی بالایی دارند دارای آگاهی بیش‌تری از محیط زیست هستند و دارای رفتارهای زیست‌محیطی مثبتی بوده و به‌دنبال بهبود محیط زیست هستند.
	نوری و دیگران (۱۳۹۷)	ویژگی‌های فردی و طبقه اجتماعی	طبقه اجتماعی افراد و ویژگی‌های فردی افراد در ایجاد رفتارهای مسئولانه تأثیرگذارند. رفتارهای زیست‌محیطی جزو رفتارهای مسئولانه هستند که سبب کاهش مخاطرات زیست‌محیطی می‌شوند. ازجمله عوامل بسیار مهم تأثیرگذار دیگر میزان درآمد افراد است. در جوامع فقیر مردم برای امرار معاش به طبیعت هجوم برده و از منابع رایگان آن استفاده می‌کنند که رفتاری غیرمسئولانه نسبت به محیط زیست است.
	ابراهیمی و رمضانی‌پور (۱۳۹۷)	تحصیلات، سن، و پایگاه اقتصادی گردش‌گران	متغیرهای میزان تحصیلات و سن گردش‌گران در میزان مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی آنان تأثیر مثبت و معناداری دارد و هم‌چنین بین پایگاه اقتصادی گردش‌گران با مسئولیت‌پذیری نیز هم‌بستگی مثبت و معناداری وجود دارد.
	مهدوی و دیگران (۱۳۹۸)	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	مسئولیت‌پذیری اجتماعی دربرابر محیط زیست مهم‌ترین عامل در حفظ محیط زیست توسط عشایر است.
	شمسی پاکپایه و سرمادی (۱۳۹۸)	محتوای آموزشی و درونی‌کردن ارزش‌های زیست‌محیطی	بین محتوای آموزشی در نظام آموزش و پرورش و هم‌چنین فضای فیزیکی در مدرسه با درونی‌کردن ارزش‌های زیست‌محیطی در دانش‌آموزان رابطه معناداری وجود دارد. این عوامل به‌نوبه خود از مؤلفه‌های مهم در آموزش و پرورش هستند که باعث رغبت و تمایل دانش‌آموزان به ارزش‌های زیست‌محیطی می‌شوند و گامی برای درونی‌کردن این ارزش‌ها هستند.
	حسین‌پور و دیگران (۱۳۹۸)	آموزش	شاخص‌های مؤثر بر حفاظت از محیط زیست عبارت‌اند از: آگاهی، آموزش و اطلاع‌رسانی، مسئولیت‌پذیری و علاقه‌مندی و مشارکت.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین، و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۲۱

اخلاق و مسئولیت پذیری زیست محیطی	نویسندگان	مؤلفه های مورد تأکید	نتایج
	صالحی (۱۳۹۹)	شدت آسیب پذیری، شدت خطر درک شده، دانش محیط زیستی، و هنجارهای تجویزی	شدت آسیب پذیری، شدت خطر درک شده، خودکارآمدی و دانش محیط زیستی و هنجارهای تجویزی بر مسئولیت پذیری جامعه روستایی و بر مسئولیت پذیری افراد نسبت به محیط زیست تأثیرگذار هستند.
	رستمی و صالحی (۱۳۹۹)	استراتژی، قانون مندی، درون زایی و برون گرایی، و سازوکار مشارکی	چهار عامل بر اجرای رفتارهای پایداری محور زیست محیطی در شرکت های تعاونی روستایی و اعضای آنها اثرگذارند: ۱. استراتژی حمایتی، نظارتی، و هدایتی؛ ۲. قانون مندی و توان مندی روانی و ساختاری؛ ۳. درون زایی و برون گرایی؛ ۴. سازوکار مشارکی.
	سلیمان پور عمران و دیگران (۱۳۹۹)	آموزش شهروندی	آموزش شهروندی بیشترین تأثیر را در مسئولیت پذیری داشته است.
	نیکخواه و دیگران (۱۳۹۹)	احساس تعلق و مسئولیت پذیری اجتماعی و میزان تماشای برنامه های تلویزیونی	بین احساس تعلق اجتماعی، مسئولیت پذیری اجتماعی، و میزان تماشای برنامه های تلویزیون داخلی با مشارکت در حفظ محیط زیست رابطه مثبت و معنی داری وجود دارد. متغیر احساس تعلق اجتماعی بیشترین تأثیر را در متغیر مشارکت در حفظ محیط زیست دارد.
	محمدزاده و سلیمان پور عمران (۱۳۹۹)	آموزش شهروندی	آموزش شهروندی بیشترین تأثیر را در مسئولیت پذیری دارد.
	یزدان پناه و دیگران (۱۴۰۰)	سرمایه اجتماعی، اقتصادی و روان شناختی	عوامل تحصیلات، فاصله زمین تا مرکز خدمات کشاورزی، تعداد محصولات، خودکارآمدی، ریسک پذیری، و پیوند از عوامل مؤثر بر تنوع شغلی و درآمدی به عنوان رفتار سازگاری با کم آبی هستند.
	فیلی و دیگران (۱۴۰۰)	دانش، نگرش، رفتار و پذیرش مسئولیت زیست محیطی	دانش، نگرش، رفتار، و پذیرش مسئولیت زیست محیطی رابطه مثبت و معناداری با توسعه اخلاق زیست محیطی دارند. از این میان، پذیرش مسئولیت زیست محیطی بیشترین رابطه و دانش زیست محیطی کمترین رابطه را با توسعه اخلاق زیست محیطی دارد.
	شایان و دیگران (۱۴۰۰)	رفتار مسئولانه زیست محیطی	گردشگران روستاهای نمونه در برخورداری از مؤلفه های مسئولیت پذیری اجتماعی، بالاتر از سطح مطلوب قرار دارند.
	شفائی مقدم (۱۴۰۱)	نوع دوستی، مسئولیت پذیری، و رفتار شهروندی	اثر نوع دوستی بر رفتار شهروندی محیط زیستی از طریق غیر مستقیم توسط متغیر میانجی مسئولیت پذیری قابل مشاهده است.

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
	باقری و دیگران (۱۴۰۱)	دین‌داری	دین‌داری در میان پژوهش‌هایی که مکان انجام آن‌ها شهرستان‌های کشور بوده است در قیاس با پژوهش‌هایی که مکان انجام آن‌ها مراکز استان‌ها یا شهر تهران بوده است رابطهٔ بیش‌تری را با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نشان داده است که نشان می‌دهد، متغیر مکان جغرافیایی انجام پژوهش به‌عنوان متغیر تعدیل‌گر در این رابطه مؤثر است.
	خدای‌پور و جعفری (۱۴۰۲)	مسئولیت اجتماعی شرکت	موضوع مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، حسابداری، و حسابداری اجتماعی و زیست‌محیطی و پایداری و تحقیق و پژوهش در این زمینه‌ها اهمیت دارد و از این‌رو مهم است، وضع‌کنندگان استاندارد در حرقهٔ حسابداری، استانداردهایی را درمورد مسائل اجتماعی، زیست‌محیطی، و پایداری تنظیم نمایند.
تأثیرات زیست‌محیطی	زارعی و دیگران (۱۳۹۷)	حساسیت مذهبی	حساسیت مذهبی (درونی و بیرونی) در اخلاق زیست‌محیطی تأثیر معنی‌دار دارد. برای افزایش گرایش شهروندان به رعایت هنجارهای اخلاقی زیست‌محیطی می‌توان از آیات و روایات مذهبی استفاده کرد.
	محمودی (۱۳۹۷)	آموزش	در کتب بررسی‌شده به مؤلفه‌های درخت‌کاری و حفاظت از فضای سبز، شناخت طبیعت به‌عنوان مخلوق الهی و استفادهٔ صحیح از آن، بهداشت و سلامت، جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زباله، آیات و روایات در حوزهٔ محیط زیست و احساس مسئولیت در برابر حیات وحش توجه بیش‌تری شده است.
	احمدی و دیگران (۱۳۹۷)	آموزه‌های دینی	آموزه‌های قرآنی برای پیش‌گیری از جرائم زیست‌محیطی در قالب دو رویکرد فردمحور و جامعه‌محور متجلی می‌شوند. در رویکرد فردمحور آموزه‌هایی چون اعتقادات پیش‌گیرانه (اعتقاد به خداوند و آیه‌بودن مخلوقات زیست‌محیطی و اعتقاد به فواید طبیعت برای انسان) و آموزه‌های اخلاقی (کنترل درونی احترام به محیط زیست) وجود دارند.
	موسوی و دیگران (۱۳۹۸)	محیط زیست جهانی، رویه‌های قضایی بین‌المللی	تبیین اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر دیدگاه نظام حقوقی بین‌المللی، دیدگاهی جامع‌تر برای حفاظت از محیط زیست است.
	قاسمی و شاه‌ولی (۱۳۹۸)	آموزه‌های دینی	پارادایم دینی برای آموزش صیانت از منابع طبیعی با لحاظ داشتن دانش ماوراءالطبیعه، دانش علمی/تحلیلی و دانش و اخلاق قدسی ضروری است.
	محمودی (۱۳۹۸)	آموزش	در کتب درسی مؤلفه‌های شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن، پرهیز از آلوده‌نمودن محیط زیست، درخت‌کاری و حفاظت از فضای سبز دارای بیش‌ترین ضریب اهمیت و مؤلفه‌های حفاظت از تنوع زیستی، دیدگاه اسلام در حوزهٔ محیط زیست و احساس مسئولیت در برابر حیات‌وحش دارای کم‌ترین ضریب اهمیت بوده و به مؤلفهٔ رعایت حقوق حیوانات هیچ توجهی نشده است.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین، و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۲۳

اخلاق و مسئولیت پذیری زیست محیطی	نویسندگان	مؤلفه های مورد تأکید	نتایج
	فرضی و فروزان (۱۳۹۸)	جهت گیری اخلاقی	عدم تفاوت معناداری بین متغیرهای مستقل جنسیت، سطح تحصیلات، سابقه کار، سن، و سطوح مختلف درآمد و میزان برخورداری آنان از اخلاق زیست محیطی مشاهده شد. نتایج بیانگر نوعی وجود تعهد اخلاقی برای حفظ محیط زیست نزد هر دو گروه زنان و مردان بوده است.
	بندری و دیگران (۱۳۹۸)	انسان محوری و خدامحوری	بین انسان محوری با زیست بوم محوری و بین انسان محوری با خدامحوری پاسخ دهندگان رابطه معناداری وجود دارد. نتایج تحلیل هم بستگی نیز حاکی از وجود رابطه مثبت معنی دار بین زیست بوم محوری دانشجویان با خدامحوری است.
	کشکولیان و دیگران (۱۳۹۸)	آموزش، مشارکت، قانون گذاری	از جمله طرق پیش گیری از جرائم زیست محیطی می توان به تحولات تقنینی، برگزاری دوره های آموزشی برای حقوق دانان و قضات، استفاده از مجازات جایگزین حبس، مشارکت مردم و سازمان های غیردولتی و مردم نهاد اشاره نمود. همچنین، ارتکاب بیش تر جرائم توسط اشخاص حقوقی و اهمیت آن، طرح مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را می طلبد.
	شیرواند (۱۳۹۸)	معنویت، حکمت، شریعت	مجموع نصوص متقن دینی و متون حکمی عرفانی، زیست بومی فکری - فرهنگی ایجاد کرده است که این زیست بوم ظرفیت بالایی برای پذیرش اندیشه تجلی دارد. این اندیشه به شرط ایجاد سازوکارهای دقیق، قدرت خوبی در حوزه فرهنگ سازی زیست محیطی دارد.
	خیزاب و عیدی (۱۳۹۸)	خرید اخلاقی	عواملی هم چون جمع گرایی، جهت گیری بلندمدت، جهت گیری انسان و طبیعت، نگرش، هنجارهای ذهنی، کنترل رفتاری درک شده و جنسیت بر قصد خرید اخلاقی تأثیرگذار هستند و جهت گیری بلندمدت در هنجارهای ذهنی تأثیری ندارد.
	صیدی و دیگران (۱۳۹۹)	ارزش - عقیده - هنجار	متغیرهای دیدگاه روستاییان درخصوص ارتباط با محیط زیست، آگاهی روستاییان از پی آمدهای فعالیت های خود، احساس مسئولیت پذیری آنها و هنجارهای شخص آنها درباره محیط زیست در رفتارهای اخلاقی محیط زیستی آنها تأثیرگذار هستند.
	بلیک و صادقی (۱۳۹۸)	قانون گذاری	قانون ایمنی زیستی در اجرای اصل احتیاط ناموفق بوده و رویکرد حاکم بر این قانون با اصل مذکور مغایرت دارد. علت اصلی این امر را می توان عدم ارائه تعریف و حدود اجرای این اصل با عنایت به شرایط اجتماعی - اقتصادی کشور دانست.
	ظاهرپور و دیگران (۱۳۹۸)	جهت گیری ارزشی، آگاهی	بین جهت گیری ارزشی موفقیت با رفتار اخلاقی درقبال محیط زیست، ارتباط مثبت و معنی دار وجود داشت. از آن جاکه ارزش ها غالباً برخاسته از ارتباط بین محیط و متن فرهنگی جامعه هستند، فرهنگ سازی و آموزش رفتار اخلاقی در حوزه حفاظت از محیط زیست به مدیران توصیه می گردد.

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
	رضازاده جودی و حیدری (۱۳۹۸)	آموزه‌های دینی، حکمت	بحران محیط زیست بحران معرفت و معنویت است، معرفت و معنویت که فقدان آن‌ها بحران اخلاقی را به‌هم‌راه خواهد داشت.
	طاهری و دیگران (۱۳۹۹)	الزامات قانونی	ضمن توجه به اصول اخلاقی و حقوقی زیست‌محیطی، رعایت ملاحظات زیست‌محیطی در قراردادهای نفتی و موضع قوانین و مقررات ایران در این خصوص ضروری است.
	علیزاده و دیگران (۱۳۹۹)	اخلاق زیست‌محیطی، رفتار شهروندی سبز	ترویج اخلاق زیست‌محیطی با ابعاد رفتار شهروندی سبز رابطه معنادار دارد. ابعاد رفتار شهروندی سبز نیز با عملکرد زیست‌محیطی رابطه معنادار دارد. تحلیل مسیر غیرمستقیم گویای اثر میانجی رفتار شهروندی سبز در رابطه ترویج اخلاق زیست‌محیطی و عملکرد زیست‌محیطی است.
	میرکمالی و دیگران (۱۳۹۹)	فرهنگ‌سازی، نهادینه‌کردن اصول و منش‌های اخلاق زیست‌محیطی	حاصل تلفیق دو نوع جرم‌شناسی فرهنگی و جرم‌شناسی سبز، جرم‌شناسی فرهنگی سبز است که دو مؤلفه مهم فرهنگ و آسیب‌های زیست‌محیطی دولتی را مدنظر قرار می‌دهد. پیش‌گیری از آسیب‌های زیست‌محیطی در این رویکرد ادغام یافته از طریق فرهنگ‌سازی و نهادینه‌کردن اصول و منش‌های اخلاق زیست‌محیطی، حفاظت از محیط زیست را امکان‌پذیر می‌سازد.
	حسینلو (۱۳۹۹)	آموزش	آموزش اخلاق زیست‌محیطی باید به‌عنوان یک مهارت ضروری در همه برنامه‌های مهندسی در نظر گرفته شود. این مقاله یک برنامه درسی برای دوره اخلاق زیست‌محیطی پیش‌نهاد می‌دهد.
	صیدی و دیگران (۱۳۹۸)	عوامل سیاسی، دیدگاه اخلاقی زیست‌محیطی و عوامل آموزشی	عوامل تأثیرگذار در رفتار اخلاقی زیست‌محیطی روستاییان عبارت‌اند از: عوامل سیاسی، دیدگاه اخلاقی زیست‌محیطی، و عوامل آموزشی.
	دشتکی و دیگران (۱۴۰۰)	آموزه‌های دینی	در تعالی اخلاق زیست‌محیطی شهروندان سه بُعد جهان‌بینی الهی شهروندان، گرایش به‌سمت کمال، و اعمال و رفتار زیست‌محیطی شهروندان در چهارچوب قوانین الهی مورد تأکید بوده و انتظار می‌رود که این نگرش به تعالی محیط زیست منجر شود.
	فیروزفر و دیگران (۱۴۰۰)	آب، خاک، هوا، گیاهان و جانوران	مؤلفه آب بیش‌ترین اثر را بر اخلاق زیست‌محیطی داشته و مؤلفه هوا کم‌ترین اثر را بر آن دارد. هم‌چنین، میان مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی، هم‌بستگی درونی بالایی وجود دارد.
	عموزاد خلیلی و دیگران (۱۴۰۰)	عواطف اخلاقی	ارتباط عواطف اخلاقی و میزان تأثیرگذاری آن در رفتار شهروندی زیست‌محیطی حائز اهمیت است و ارتباط معناداری بین آن‌ها برقرار است و نتایج این پژوهش به بهبود ادراک از عواملی که درگیری کارکنان در رفتارهای شهروندی زیست‌محیطی را ایجاد می‌کند، کمک خواهد کرد.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین، و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۲۵

اخلاق و مسئولیت پذیری زیست محیطی	نویسندگان	مؤلفه های مورد تأکید	نتایج
	سنگیان و دیگران (۱۴۰۰)	نگرش و رفتار	بین گروه های مختلف پاسخ گویان برحسب سطح تحصیلات درخصوص مؤلفه اخلاق زیست محیطی، براساس سابقه دام داری، درخصوص مؤلفه ارزش زیست محیطی، براساس شغل دوم، درخصوص مؤلفه های نگرش، اخلاق، و رفتار زیست محیطی و براساس دفعات شرکت در دوره های آموزشی درخصوص مؤلفه های ارزش و رفتار زیست محیطی تفاوت معنی داری وجود دارد.
	نماین و طیبی (۱۴۰۰)	آموزه های دینی	مشکلاتی که امروزه محیط زیست جهانی با آن روبه روست، نتیجه فقدان یک الگوی مناسب برای جامعه بشری است که حقوق اسلامی می تواند راهبردی دقیق دراین خصوص ارائه دهد و سامان بخش تحولات زیست محیطی در عرصه بین المللی باشد.
	رحیمی و دیگران (۱۴۰۰)	سامان دهی منابع انسانی	در مقوله محوری استعدادیابی داوطلبان استخدام، جذب منابع انسانی آگاه نسبت به اخلاق زیست محیطی و به کارگیری، اجتماعی شدن، نگه داشت، و کاربرد آن ها و همچنین ریسک منابع انسانی باید مورد توجه باشد.
	عباسی و دیگران (۱۴۰۰)	محصول سبز، قصد خرید سبز	بین دانش زیست محیطی، نگرانی زیست محیطی، تصویر سبز سازمان و کیفیت ادراک شده سبز محصول با قصد خرید سبز رابطه وجود دارد. اما قیمت و کیفیت ادراک شده محصول در رابطه دانش زیست محیطی، نگرانی زیست محیطی، و تصویر سبز سازمان با قصد خرید سبز مشتریان نقش تعدیل گری ندارد.
	حاجیلو و دیگران (۱۴۰۰)	کنترل اجتماعی و اخلاق محیط زیستی	نگرانی روزافزون نسبت به مخاطرات زیستی نشانه نیاز به بازاندیشی مفاهیم و سازه های اجتماعی مرتبط با محیط زیست است. شواهد حاصل از این پژوهش نشان می دهد، افزایش دغدغه و نگرانی درمورد مخاطرات زیستی و پی آمدهای آن بستر ساز افزایش رفتارهای اخلاقی نسبت به محیط زیست و کاهش نیاز به کنترل اجتماعی رسمی دراین خصوص است.
	مجدی یزدی و دیگران (۱۴۰۰)	سود زیست محیطی	بین سواد زیست محیطی کشاورزان و هریک از مؤلفه های آن یعنی دانش، نگرش، و رفتار و اخلاق زیست محیطی آنان رابطه مثبت و معنی دار وجود دارد، در نتیجه برای بهبود و ارتقای اخلاق زیست محیطی کشاورزان، توجه به افزایش سطح دانش، بهبود نگرش و تقویت رفتار زیست محیطی آنان از طریق آموزش و در نظر گرفتن مشوق ها و انگیزه های مناسب ضروری است.
	قلی زاده و دیگران (۱۴۰۰)	مشارکت، دانش، آموزش	مشارکت محیط زیستی متأثر از دانش محیط زیستی، اخلاق محیط زیستی، نگرش به زیست محیط و آموزش رسانه ای است و بیشترین تأثیر مربوط به دانش زیست محیطی است و میزان تمایل به همکاری و مشارکت در فعالیت های محیط زیستی در پاسخ گویان متولد دهه ۵۰ بیش تر است.

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
	مشهدی (۱۴۰۰)	چالش‌های اخلاقی، اخلاق زمین	مبانی اخلاقی مدرنیته در ارتباط با بهره‌برداری از محیط زیست و منابع طبیعی نیازمند بازبینی جدی است. نمی‌توان بدون توجه به چالش‌های انسان‌محوری و خودمحوری، دوگانه‌انگاری محیطی، فایده‌گرایی و اصالت سود و ارزش‌ابزاری طبیعت به حفاظت از محیط زیست و کارآمدی نظام حقوق محیط زیست در جهان خوش‌بین بود.
	احمدی و حسینی قلع‌بهمن (۱۴۰۱)	آموزه‌های دینی	با مراجعه به متون مقدس اسلام و مسیحیت درمی‌یابیم که اسلام در اثبات شأن اخلاقی غیرمستقل برای محیط زیست جامع‌تر و دقیق‌تر عمل کرده است. نتیجه این‌که اتهام واردشده به اسلام و مسیحیت رد می‌شود.
	خدادادی تیرکلایی و دیگران (۱۴۰۱)	نظم خودجوش، آموزش	برنامه درسی اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر نظم خودجوش موجب می‌شود تا دانش‌آموزان مستقل برپایه رفتارهای آگاهانه، عمدی، و متفکرانه با مسائل برخورد کنند.
	حافظی و دیگران (۱۴۰۱)	آموزش	روش تدریس مبتنی بر طرح هم‌یار معلم روی اخلاق زیست‌محیطی و مؤلفه‌های آن در دانش‌آموزان تأثیر دارد. لذا می‌توان با به‌کارگیری روش تدریس مبتنی بر طرح هم‌یار معلم نسبت به ارتقای سطح اخلاق زیست‌محیطی در دانش‌آموزان همت گمارد، به‌گونه‌ای که نمود آن در جامعه احساس شود.
	سلیم‌زاده و شاملو (۱۴۰۱)	قانون‌گذاری	باتوجه به آرای صادره از محاکم ایران این نتیجه استنباط می‌شود که عموم آرای اصول حقوق محیط زیست و همچنین اصول اخلاق زیست‌محیطی را رعایت نکرده‌اند و تأثیری در توسعه هنجارهای زیست‌محیطی پیش‌گیری و جبران خسارت آلودگی‌های نفتی نداشته‌اند.
	فتیحی و دیگران (۱۴۰۱)	قانون‌گذاری	کنوانسیون حقوق دریاهای، تعهدات دولت‌ها را شامل تعهد به همکاری، کمک‌های فنی، نظارت، قانون‌گذاری، اجرا و ضمانت می‌داند. درطول تاریخ شکل‌گیری حقوق بین‌الملل اصل تکلیف دولت‌ها به جلوگیری از آلودگی‌های فرامرزی که ناشی از فعالیت‌های اقتصادی آن‌هاست در اسناد و آرای بین‌المللی شناخته شده است و هم‌اکنون می‌توان گفت این اصل به‌صورت عرف بین‌المللی درآمده است.
	غلامپور و دیگران (۱۴۰۱)	طراحی اخلاق‌مدار	با هدف افزایش کیفیت سفر، زندگی انسان و تداوم حیات گیاهان و جانوران باید بیش‌تر موردتوجه باشد. طراحی اخلاق‌مدار، ضامن جریان حیات در راه است. این نگاه به راه، به تقویت ابعاد ذهنی راه می‌پردازد که موضوع علم منظر است.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین، و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۲۷

اخلاق و مسئولیت پذیری زیست محیطی	نویسندگان	مؤلفه های مورد تأکید	نتایج
	یاسمی و دیگران (۱۴۰۱)	انرژی تجدیدپذیر، حسابداری اخلاق	مصرف انرژی در بلندمدت در اثرات اکولوژیکی (تخریب زیست محیطی) تأثیر مثبت دارد. همچنین، متغیر سیاست تجاری در انتشار گاز دی اکسیدکربن (تخریب زیست محیطی) و رشد اقتصادی در انتشار گاز دی اکسیدکربن تأثیر مثبت دارند.
	خسروی پور و سواری ممبئی (۱۴۰۱)	حس امانت داری و مسئولیت پذیری انسان ها	تغییر شیوه زندگی به عنوان نیروی محرکه برای ترویج آگاهی های زیست محیطی با استفاده از الگوها و رفتارهای انسان می تواند به جای تخریب محیط زیست، با تعدیل سطح نیازهای خود و تطبیق شیوه زندگی خود با محدودیت های موجود نقش مهمی در کاهش و کنترل مشکلات و مسائل مرتبط با محیط زیست داشته باشد.
	شاورانی (۱۴۰۱)	اعتقاد به فقر و بی ملکی، تواضع	تواضع به تعامل بهتر انسان با انسان و دیگر موجودات منجر می شود و از خودبرتربینی و رفتار سلطه گرانه پیش گیری می کند و اعتقاد به فقر و بی ملکی به قناعت بیش تر و حرص کم تر انسان در تملک و مصرف منابع زیست محیطی منجر می شود و اصل احسان و نیکوکاری به خدمت و نیکوکاری به انسان و طبیعت منجر می شود.
	قریشی (۱۴۰۱)	هنجارهای فرهنگی، آموزش و دین	بین هنجارهای فرهنگی و ارائه آموزش های زیست محیطی و ارائه الگوهای فرهنگی زیست محیطی در محتوای کتب درسی و ارتقای سواد زیست محیطی و مطابقت محتوای زیست محیطی کتب دوره ابتدایی با آیات قرآنی و حفاظت از محیط زیست رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. بنابراین ارزش های ناشی از دین نیز باید به صورت متوازن در کتاب های درسی منعکس شود.
	شاه ولی و معزی (۱۴۰۱)	آموزش عالی الهی	وجود تعارض رویکرد اثبات گرایی با شاکله جامعه اسلامی در حوزه آموزش عالی محیط زیست، ضرورت نقد آن را به منظور احصای فلسفه اسلامی، پارادایم متعالی، و نظریه آمایش دانش برای نظام آموزشی عالی الهی محیط زیست به منظور تحقق پایداری نشان می دهد؛ زیرا بر کمال گرایی و غایت مداری انسان در روابط با محیط زیست پرتوافشانی می کند.
	سلیمانی (۱۴۰۱)	دین	عمده اشکالات درباره متون یهودی - مسیحی وارد نیست و درباره متون اسلامی نیز این شبهات نه تنها وارد نیست، بلکه در این متون تکالیف اخلاقی متعددی درباره محیط زیست آمده که می تواند بحران را برطرف کند.
	مؤمنی و موحدی (۱۴۰۱)	تقدس محیط زیست، هنجارها	از تلقی صدرایی به جهان، طبیعت، و اجزای آن از سه جهت ارزش مند هستند: صورت پروردگار، محبوب حق و مخلوق حق هستند. این نگرش می تواند منزلت محیط زیست را برجسته سازد.
	رضائی و دیگران (۱۴۰۲)	سیاست گذاری	بین اخلاق و ابعاد شکاف خط مشی های عمومی در حوزه محیط زیست (ارتباط سیاست ها با اهداف سازمان، بُعد انتظارات و احساسات جامعه، و بُعد تأمین نظر ذی نفعان) رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

